

Szerkesztette: Dr. Vuics Tibor

GRÓF TELEKI PÁL FÖLDRAJZTUDOMÁNYI MUNKÁSSÁGA

Hajdú Zoltán

MTA Regionális Kutatások Központja (Pécs) Dunántúli
Tudományos Intézet, tudományos főmunkatárs, a
földrajztudomány kandidátusa

I. Bevezetés

Gróf Teleki Pál (1879-1941) a modern magyar geográfia történetének egyik legjelentősebb személyisége, a magyar gazdasági és politikai földrajz megalapozója, a két világháború közötti időszak egyik meghatározó politikus-egyénisége (két alkalommal miniszterelnök, külügyminiszter, közoktatási miniszter, több ciklusban országgyűlési képviselő, felsőházi tag stb.) történeti szerepének megítélése sok tekintetben még mindig vitatott.

Akik Teleki politikai törekéseit vitatták, vagy részben elítélték azok is szükségesnek érezték megjegyezni, hogy "világhírű, elismert földrajztudós" volt. Tudományos teljesítményének megítélésében nem játszott meghatározó szerepet a politikai törekvéseiről alkotott negatív kép.

Édesapja révén erdélyi arisztokrata, édesanyja ágán pedig Magyarországon élő görög kereskedő családból származott. Teleki Budapesten született, de a család erdélyi birtokain kisgyermek korától természetes jelenséggé ismerte meg és élte meg környezetében a többnyelvűséget, többféle vallási, kulturális hatás és közösség jelenlétét. (A világnyelvek - angol, német, francia - elsajátítása mellett családja fontosnak tartotta azt is, hogy szűkebb hazája, Erdély, egyik népnyelvét, a román is magas szinten megtanulja).

A természet iránti tisztelet és szeretet Teleki Erdélyben sajátította el, ill. kapta szinte családi történeti örökségül. A szülőföld ismerete, szeretete és szolgálata

Kiadja: Gulyás Mihály igazgató, Munkácsy Mihály Gimnázium
és Szakközépiskola Kaposvár

Készült: 300 példányban

számára családi hagyomány és erkölcsi parancs volt. E szolgálatban egyszerre jelent meg a múlt tudata, a jelen megélése és a jövő tudatos formálására irányuló törekvés.

Teleki tudományos tevékenységét alapvetően két nagy szakaszra (a pályakezdéstől az I. világháború végéig, valamint 1918-tól haláláig) lehet felosztani. Az első szakasz elsősorban a "tisza tudomány" művelése időszakaként fogalmazható meg. Kutatásai felölelték a földrajzi felfedezések, különösen Ázsia, a földrajz tudományelméleti- és történeti problematikájának nemzetközi, összehasonlító elemzését, a kartográfia története egy-egy szakaszának a feldolgozását.

Az I. világháború alatt került előtérbe Teleki tudományos tevékenységében a magyar társadalom, állam és gazdaság kutatása, ill. kutatásának szervezése. A két világháború közötti időszakban kitüntetett jelentőséget kapott kutatói tevékenységében a Magyarországon élő nemzetiségek, ill. a külföldön élő magyar kisebbség vizsgálata.

E rövid elemzésben csak Teleki legfontosabb és legnagyobb hatású földrajztudományi jellegű tevékenységét tekintem át, és csak a legszükségesebb esetekben utalok a politikai pályafutására. Teleki tudományos munkásságának szinte teljes bibliográfiája viszonylag könnyen hozzáférhető (Trautmann Györgyné: Teleki Pál bibliográfia. In: Csicséri-Rónay I. - Vigh K. szerk.: Teleki Pál és kora, Bp., 1992, Occidental Press, pp. 187-222) ezért az elemzett vagy említett tanulmányok bibliográfiai adataira nem hivatkozom tételesen.

II. A felkészülés időszaka és tudományos eredményei 1917-ig

Klasszikus műveltségét a budapesti piarista gimnáziumban mélyítette el Teleki, majd 1897-ben a budapesti egyetem állam- és jogtudományi karán jogi tanulmányokba kezdett, s 1903-ban ott szerzett egyetemi diplomát. Jogi tanulmányaival

párhuzamosan a Lóczy Lajos vezetése alatt álló Földrajzi Intézetben földrajzi előadásokat is hallgatott. Érdeklődése kiterjedt a társadalom, az állam és a gazdaság széles összefüggésrendszerére. Mindezek mellett a mosonmagyaróvári gazdasági akadémiára is járt egy évet, hogy birtokai igazgatásához és vezetéséhez megfelelő agrártudományi ismeretekre tegyen szert.

Teleki első publikációi már egyetemi tanulmányai idején megjelentek. Kezdetben a földrajzi felfedezések problematikája és története izgatta, s elsősorban az ázsiai felfedező utazások történetét dolgozta fel, s több szempont alapján periodizálta ezeket. Külön tanulmányban megírta a Novaja Zemlja felfedezésének történetét. Már az első tanulmányaiban megjelent az az igény, hogy eredeti források alapján folytassa kutatásait.

Az egyetemi tanulmányait lezáró doktori disszertációjában már felismerhetjük Teleki későbbi tudományos felfogásának és szemléletének, valamint kutatói módszerének sok alapvonását és alapértékét. A kutatott jelenségek kialakulása, formaváltozása, fejlődése izgatta mindenkor a leginkább, mindent "genézisében" és "evolúciójában" szemlélt és elemzett.

A témával kapcsolatos korábbi tudományos irodalom elméleti, kritikai feldolgozása és elemzése elsőrendűen fontos volt Teleki számára. Már az első jelentősebb munkájában is tudatos figyelmet szentelt a sajátjától eltérő jellegű tudományos és ideológiai tartalmú munkák megismerésének és kritikájának. A doktori disszertációjában több alkalommal idézte Engels "A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művét. Egyes részletek tekintetében el is tudta fogadni Engels megállapításait, de az "egészet" elutasította. Az elutasítás kritikái alapján történt és nem érzelmi vagy politikai fenntartásból.

Az egyetem befejezése után a Földrajzi Intézet gyakornoka lett Lóczy Lajos mellett. Lóczy barátsága és tanári útmutatása jelentős szerepet játszott későbbi tudományos munkásságában. Lóczy óvta a korai publikálástól, s széleskörű, elmélyült tudományos felkészülésre biztatta.

Az egyetem befejezése után mintegy két évet (1904-1905) szánt az elmélyült tudományos felkészülésre. (E mellett azért a családi hagyományokat követve országgyűlési képviselő lett 1905-ben). Ez alatt az idő alatt elsősorban csak könyvismertetéseket írt, melyekben világosan megfogalmazta az adott téma kapcsán saját álláspontját, s azt ütköztette az ismertetett mű felfogásával. Polemikus alkatát és képességét Teleki mindvégig megőrizte később is.

Teleki történeti kutatásai fokozatosan kiterjedtek a kartográfia fejlődéstörténetére is. Az intenzív hazai előmunkálatok után 1906-ban hosszabb ösztöndíjjal Bécs, Firenze, Párizs és Hága könyvtáraiban kutatott. 1909-ben megjelent a Japán szigetek kartográfiai történetét feldolgozó és bemutatató atlasza, mely meghozta számára az első nemzetközi tudományos elismerést (fiatalon beválasztották a régi térképek tanulmányozására alakult nemzetközi munkacsoportba), a Francia Földrajzi Társaság pedig az egyik legmagasabb tudományos díjával kitüntette a munkát. (Teleki ezen munkája mindmáig szerves részét képezi, s gyakran hivatkozott forrása a Japánnal kapcsolatos kutatásoknak).

A hazai és nemzetközi tudományos sikerek mellett az 1910-es év egyfajta emberi és szakmai kudarcot hozott Teleki számára. A budapesti egyetem vezetése elutasította Teleki egyetemi magántanári habilitációját. E kudarcért csak részben kárpótolta az, hogy a Magyar Földrajzi Társaság főtítkára és a Földrajzi Intézet Rt. tudományos igazgatója lett. Az egyetem új professzorával - a piarista szerzetes tanárként tudományos hírnevet szerzett Czirbusz Gézával - rendkívül rossz viszonyt alakítottak ki egymással, ez a rossz viszony

erőteljesen befolyásolta a magyar földrajztudomány belső kapcsolatrendszerét Czirbusz 1920-an bekövetkezett haláláig.

Teleki tevékenyen részt vett több nagy földrajztudományi és kartográfiai munka elkészítésében és megjelentetésében. Ezek közül talán a legjelentősebb az első modern magyar világtalasz megszületésében játszott szerepe. A tervezett atlasz egyes lapjai megjelentek, de anyagi korlátok miatt az egész vállalkozás nem fejeződött be, torzó maradt.

Teleki 1912-ben Cholnoky Jenő társaságában részt vett az amerikai Davis által szervezett transzamerikai tudományos túrán. Az Amerikában látottak meggyőzték arról, hogy a gazdasági élet földrajzi problémáinak vizsgálata sokkal fontosabb kérdés, semmint azt ő korábban gondolta, ill. vallotta. Amerikából hazatérve szinte azonnal javaslatot tett a Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályának a megalapítására, majd később kiegészítő kutatások után megírta Amerika gazdasági földrajzát.

Teleki 1913-ban felvállalta a gazdaságföldrajz "kísérleti" oktatását a budapesti kereskedelmi iskolai tanárképző intézetben. Az oktatás során kiemelkedő jelentőséget tulajdonított annak, hogy a diákok elméleti és gyakorlati jellegű ismeretei egyaránt gazdagodjanak. A gazdaságföldrajz oktatásában nélkülözhetetlenné tette az atlaszok használatát.

A gazdaságföldrajzi jellegű kutatásai megkezdése után lényeges módosulások következtek be Teleki tudományos felfogásában. Míg korábban a "tisza tudományt" művelte, sem a felfedezések, sem pedig a kartográfia történeti kutatások nem kapcsolódtak szorosabban a politikához, ill. saját politikai tevékenységéhez, addig a gazdaságföldrajzi munkái révén közel került a nagypolitika érdekrendszeréhez is. Fokozatosan kialakult földrajzi alapvetésű nemzetpolitikai felfogásrendszere, amelyet a későbbiek során egyre szélesebben érvényesített a kutatások során.

A Turáni Társaság megalapítása és a "Turán" földrajzi problematikájának kutatása már hordozott direkt politikai tartalmat is, de elsődlegesen mégis történeti és földrajzi jellegű törekvésnek tekinthető Teleki munkája a társaságban, ill. publikációi a társaság folyóiratában a "Turán"-ban.

1913-ban a Magyar Tudományos Akadémia tudományos tevékenysége elismeréseként levelező tagjává választotta Telekit. A világháború miatt (melyben először a szerbiai, majd az olasz fronton, mint parancsőr tiszt tevékenyen részt vett) székfoglaló értekezését csak 1917-ben tarthatta meg. Székfoglalója tárgyául nagyívű probléma - a földrajzi gondolat története - kifejtését választotta. Teleki a földrajzi gondolkodás egyetemes fejlődéstörténetét mutatta be, s ezen belül helyezte el a szűkebb értelemben vett földrajztudományi ismeretek fejlődését. Rendkívül széles tudományelméleti, tudománytörténeti, tudományfilozófiai megközelítésben elemezte a folyamatokat, s mutatta be a földrajztudomány történetileg változó tárgyát és felfogását.

A székfoglalójában Teleki nemcsak a történeti folyamatok bemutatására vállalkozott, hanem elméleti síkon megfogalmazta kora modern földrajztudományának alapkérdéseit is. Teleki felfogásában az új, a modern földrajztudomány un. szintetikus tudományként jelent meg, amely tudományrendszerként áll, természet-, a történet- és a társadalomtudományok között áll, interdiszciplináris jellegű, sok esetben a tudományok érintkezési vagy határterületi problematikáját kutatja. A földrajztudomány egyik legfontosabb alapkategóriája a táj, s a tájban a földrajztudománynak saját kutatási tárgya van.

Az akadémiai székfoglalója a világháború utáni sajátos történeti fejlődés miatt szinte mintegy lezárta Teleki "tisztán tudományos" jellegű tudósi pályaszakaszát. A világháború elvesztése, majd a trianoni országcsönkítés után

a politika sokkal nagyobb súllyal, néha pedig elsődlegesen céllal lesz jelen tudományos tevékenységében.

III. Teleki politikailag meghatározott tudományos tevékenysége (1917 - 1941)

Teleki kortársainál korábban érzékelte a Központi Hatalmak, s azon belül az Osztrák-Magyar Monarchia háborús vereségének "előszelét" és lehetséges következményeit. Világosan látta és megfogalmazta, hogy az adott nemzetközi politikai erőviszonyok, a háború előtt és közben megfogalmazott hadicélok, a szomszédos államoknak tett nagyhatalmi ígéretek következtében a béketárgyalások egyik fő kérdése a közép-európai határok újrarendezése lesz, s ebben a folyamatban a nemzetiségek, a kisebbségek ügye és helyzete meghatározó szerepet fog játszani.

1918 őszétől önálló kezdeményezésként a kor vezető magyar geográfusainak, statisztikusainak bevonásával megkezdte a béketárgyalásokra való tudományos felkészülést. Ettől az időszaktól kezdve tudományos tevékenysége fő céljává és értelmévé az ország területi integritásának megőrzéséért vívott (reménytelen) tudományos és politikai küzdelem vált. (Csak 1919. augusztusában bízták meg hivatalosan a külügyminisztérium részlegeként megalakuló Békeelőkészítő Iroda vezetésével).

Teleki egyik szervezője és mozgatója volt a Lóczy Lajos vezette "Magyarország Területi Épsége Védelmi Ligája"-nak. A Liga jelentős propaganda tevékenységet végzett külföldön, hogy az ország tervezett feldarabolását elkerülje. Teleki első jelentősebb angol nyelvű publikációja a Liga kiadványaként jelent meg 1919-ben. Ebben a tanulmányban Teleki Magyarország gazdasági és politikai földrajzi helyzetét elemezte történeti összefüggésekben.

1918 decemberében először vállalt feladatot a központi államigazgatásban. Az Esterházy kormány munkájában a Hadigondozó Hivatal elnökeként vett részt. A hadigondozást a világháború utáni szociálpolitika egyik legfontosabb területeként jelölte meg, tekintettel az I. világháború nagyszámú áldozatára, nyomorék és sebesült katonájára, a nagyszámú hadiözvegyre és hadiárvára.

Teleki az egyik meghatározó szerzője volt a Magyar Földrajzi Társaság "Szózat"-ának, melyet az ország tervezett megcsonkítása ellen a Társaság a világ földrajzi társaságaihoz intézett. A írás valójában az ország első modern földrajzi szintézisét nyújtotta. A szerzők nagyon tudatosan, a korabeli angol, amerikai és francia földrajztudományban elfogadott kategóriák segítségével fogalmazták meg az ország egysége megőrzésének a szükségességét. A "Szózat" jelentős tudományos visszhangot váltott ki, de gyakorlati hatása érdemben nem volt.

Teleki 1919 januárjában Svájcba utazott, hogy ne csak Magyarországon, de külföldön is hallassa szavát a tervezett nemzetcsontkítással szemben. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor külföldön tartózkodott, majd 1919 májusától bekapcsolódott a szegedi ellenkormány tevékenységébe. A Tanácsköztársaság leverése után nem kívánt boszorkányüldözést sem a Magyar Földrajzi Társaságban, sem pedig a szélesebb értelemben vett magyar földrajztudományon belül.

A Békeelőkészítő Iroda minden korábbinál nagyobb mélységben tárta fel, gazdaságstatisztikai, nemzetiségi és egyéb térképsorozatokon fogalmazta meg és ábrázolta a történeti Magyarország struktúráit, s érvelt az ország feldarabolása ellen. A munkálatokban Teleki kitüntetett szerepet tulajdonított az ország etnikai viszonyait pontosan, torzításmentesen bemutató térképek elkészítésének.

Teleki a történeti Magyarország integritásának megőrzését fogalmazta meg kezdetben elsődleges célként, majd a népek önrendelkezési jogának elismeréseként tudomásul vette, hogy a XI. századtól a magyarokkal együttélő horvátok békés úton kiválhatnak a történeti magyar állam kötelékéből.

Teleki leghíresebb, legnagyobb hatású - és sokak által a legvitatottabbnak tartott - munkája ebből az időszakból az 1:100000 méretarányú nemzetiségi térkép, az ún. "Carte rouge" lett. Teleki alaptétele az volt, hogy a népsűrűséget egyenlőnek tételezve fel a népességszámmal arányos területet kell beszínezni. A technikai kivitelezéskor az $1 \text{ mm}^2 = 100 \text{ fő}$ értéket találták a legmegfelelőbbnek. Az ábrázolás során a városok népessége a tényleges közigazgatási területüknél nagyobb felületet töltött meg, míg a ritkán lakott területek településeinek népessége a közigazgatási területnek csak egy részét borította be. A lakatlan területek üresen maradtak a térképen.

A térképen a magyar lakosságot jelölte vörös színnel, s a vörössel jelölt felület kiemelkedése és meghatározó volta miatt kapta a "Carte rouge" megnevezést. (Csak a szűkebb értelemben vett Magyarország területére készült el a térkép, Horvátország adatait már nem dolgozta fel).

A béketárgyalásokra való felkészülés jegyében fogalmazta meg nemzetiség- és kisebbségfelfogását és bizonyos mértékben értékítéletét. A nemzetiség meghatározásában - a békekonferencia szellemének megfelelően - a nyelvnek tulajdonított meghatározó, de nem kizárólagos szerepet. A nyelvi, nemzetiségi önmeghatározás érdekkötött lehet, ezért azokban az esetekben, ahol a vallás nemzetiség-specifikus pl. Erdélyben a románoké, ott ezt is figyelembe kell venni.

A kisebbség fogalmát többféle módon kezelte, ill. határozta meg. Először a nemzetiség fogalmának szinonimájaként definiálta, majd fokozatosan új értelmet kapott a kategória.

Minden, a többségi megjelenéshez képest számszerű kisebbségben lévő csoportra (nyelvi, vallási, kulturális stb.) alkalmazta.

A párizsi béketárgyalásra kiküldött magyar delegáció főmegbízotti rangban lévő tagjaként a delegáció legfontosabb területi és nemzetiségi szakértője volt. A béketárgyalások jellegéből adódóan - nem tárgyalásról volt szó valójában, hanem a békefeltételek átvételéről és teljesítéséről - sem a korábbi munka eredményei sem pedig Teleki felkészültsége nem hozott semmilyen változtatást az előre megfogalmazott békefeltételekben.

Az 1920. május 10-én - külügyminiszterként - tartott hat órás parlamenti beszédében ismertette a győztesek békefeltételeit. Kifejtette, hogy a feltételek igazságtalanok, ellenkeznek maguknak a győzteseknek is a megfogalmazott értékeivel. A trianoni békeszerződés 1920. november 13-i ratifikációs parlamenti vitájában - melyben már miniszterelnökként vett részt - vállalta a nemzet előtti felelősséget a törvényjavaslat benyújtásáért, s vádindítányt nyújtott be önmaga ellen.

A tudósnek, politikusnak egyaránt fájdalmas volt a békeszerződés törvénybe iktatása. Teleki életre szóló önkéntes feladatot vállalt fel, nevezetesen, hogy mindent el fog követni a békeszerződés revíziójáért, a történeti Magyarország helyreállításáért.

Teleki két világháború közötti tudományos munkássága rendkívül szerteágazó: tudományszervezési (akadémikus, a Magyar Földrajzi Társaság egyik vezetője), tudománypolitikai, földrajzelméleti stb. területeket egyaránt érint. Ebből a szerteágazó életműből a legfontosabbnak ítélt elemeket érintem a továbbiakban.

1/ Teleki tudományszervező tevékenysége

A Magyar Tudományos Akadémia tagjaként Teleki az egész időszakban részt vett a magyar tudomány fejlődését a legáltalánosabban meghatározó döntések előkészítésében és részben végrehajtásában. Az Akadémia jelentős összegekkel támogatott tudományos kutatásokat és fiatal kutatókat. Teleki elsőrendű feladatának tekintette, hogy a tehetséges fiatalokat az Akadémia, ill. a magyar állam külföldi ösztöndíjakhoz segítse. Úgy ítélte meg, hogy a magyar tudomány "nem zárkozhat be", kapukat kell nyitni a világra, s elsősorban a franciák és az angolszászok felé.

Teleki kitüntetett szerepet szánt a Magyar Tudományos Akadémiának a Balkán-kutatásban. Az Akadémia jelentős anyagi eszközöket fordított a Balkánnal kapcsolatos kiadványok megjelenítésének támogatására.

Teleki meghatározó szerepet játszott a budapesti Közgazdaságtudományi Kar létrehozásában. A karon létrehozta saját maga számára a "Gazdasági és Politikai Földrajzi Intézetet", s ez az intézet a két világháború közötti magyar gazdasági és politikai földrajz legjelentősebb tudományos műhelyévé vált.

Az 1920-as években Teleki felhasználta politikai befolyását a magyar tudományos intézményrendszer továbbfejlesztése érdekében. Tevékeny közreműködésével jött létre a Magyar Szociográfiai Intézet és a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete. Az első az országon belüli területi problémák szélesebb jellegű feltárását égezte Krisztics Sándor vezetésével előbb Budapesten, majd Pécsen, a második pedig - lényegében Teleki személyes irányításával - az utódállamok korrekt, sokoldalú kutatását tekintette céljának.

Teleki körül egy jól felkészült fiatal kutató gárda csoportosult, melyet minden tekintetben tudományos iskolának,

sajátos műhelynek tekinthetünk. Teleki nem adminisztratív eszközökkel, hanem elsősorban szellemiségével formálta ezt az iskolát. Teleki tanítványai közül Hantos Gyula a korszak végén Kolozsvárott lett egyetemi tanár, Rónai András pedig az Államtudományi Intézetben, majd Teleki egyetemi katedrájának örököséként vitte tovább Teleki tudományos törekvéseit.

A Táj- és Népkutató Központ létrehozása 1938-ban - Teleki kultuszminiszterként maga alapította a Központot - azt a célt szolgálta, hogy összehangolják a közigazgatási (Magyary Zoltán), a néprajzi (Gyórfy István) és a földrajzi (Teleki Pál) területi tudományos kutatásokat. A munka kezdetben sikeresnek és eredményesnek tűnt, a három professzor tanítványai eredményesen dolgoztak együtt. A Központ által rendezett, és a nagyközönség számára már megnyitott kiállítást a nagytőke és a földbirtokos arisztokrácia erőteljes tiltakozása miatt Teleki maga záratta be. A Központ körüli politikai és személyi jellegű konfliktusok a további közös munkát lehetetlenné tették.

2/ Teleki nemzetközi tudományos kapcsolatai

A trianoni béketárgyalások alatt Teleki kapcsolatba került a legtöbb érintett ország delegációjának geográfus szakértőivel, s azt mondhatjuk, hogy kora szinte minden jelentősebb geográfusát személyesen ismerte. Tudását elismerték és a szükségszerű viták ellenére becsülték, visszafogottsága és egyénisége tiszteletet váltott ki.

1921 nyarán Teleki meghívott egyetemi professzorként az Egyesült Államokban tartott előadásokat. Előadásaiban elsősorban Magyarország történeti földrajzi, gazdasági és politikai viszonyait mutatta be. Az előadások alapján készült angol nyelvű kötete a Magyarországgal kapcsolatos angolszász kutatások egyik alapirodalma mindmáig.

1924-ben nemzetközi tudományos elismerésként Telekit meghívták a Nemzetek Szövetsége un. mosszuli bizottságába. A háromtagú bizottság (Teleki mellett egy svéd és egy belga diplomata kapott benne helyet) elsőrendű feladata a török-iraki országhatár kialakítására vonatkozó javaslat kidolgozása volt. A javaslat földrajzi, történeti és néprajzi részének nagyobb hányada Teleki munkája. Teleki látszólag az angol érdekeknek megfelelő javaslatokat tett a rendkívül bonyolult természetföldrajzi, történeti, etnikai, gazdasági stb. struktúrával bíró terület hovatarozását illetően, valójában számára az volt a legfontosabb, hogy a történeti Magyarországra kidolgozott megközelítéseit mintegy elfogadtatta a nemzetközi tudományos és politikai tényezőkkel.

Teleki nemzetközi tudományos kapcsolatai nem szűkültek le a német nyelvterületre, kiterjedt francia, olasz és angolszász kapcsolatokat ápolt az egész időszakban. Nagyon sok nemzetközi kongresszuson és egyéb fórumon ismertette felfogását az európai helyzetről.

A külföldön tartott előadásaiban és megjelentetett publikációiban jelentős részben a "magyar problémát" elemezte, s mutatatta be annak tarthatatlanságát a nemzetközi tudományos és politikai közvélemény előtt. Teleki egyik jelentős személyisége volt a két világháború közötti időszak nemzetközi szellemi együttműködésnek, eszmecseréknek.

3/ A területi revízió tudományos szolgálata

Az életcélként felvállalt feladatát, a területi revízió elérését, mindenkor szem előtt tartotta. Tudományos tevékenységének egyik gerincét képezte az ország területi struktúráinak vizsgálata, s a területi revízió szükségességének és elengedhetetlenségének tudományos előkészítése, ill. bizonyítása.

A "revisió" kategória tartalma hihetetlenül bonyolult rendszerben épült ki gondolkodásában, s ennek csak egyik, de legfontosabb eleme volt a területi revízió. A területi revízió - a nemzetközi politikai feltételek változása miatt - maga is módosult Teleki felfogásában. Teleki fokozatosan elfogadta a néprajzi határok elvét, azt, hogy csak a magyar többségű területeket kell, ill. lehet visszacsatolni Magyarországhoz. (Ausztria német bekebelezése után elvileg sem lehetett felvetni a területi integritás teljes helyreállítását, hiszen az nyílt területi követelést jelentett volna a Harmadik Birodalommal szemben).

A II. világháború előtt és alatt a korábbi magyar államtest jelentős részeit visszacsatolták az országhoz. A területi revízió előkészítésében és részben gyakorlati kivitelezésében fontos szerepet játszott Teleki. Az volt az alapállása, hogy a területi revíziót lehetőség szerint kétoldalú megállapodások alapján kell végrehajtani, a nagyhatalmakkal elismertetni és garantáltatni. Ez nem valósulhatott meg, így került sor a döntőbíráskodásra a magyar-szlovák, valamint a magyar-román viszonylatban.

Az 1938-as I. bécsi döntés visszacsatolta Magyarországhoz a Felvidék magyarlakta területeit. A döntés alapja az 50%-os nemzetiségi többségi elv volt, amely ezen a területen viszonylag jól alkalmazható volt a magyar nemzetiségi területek és a magyar-szlovák nyelvhatár elkülönülése miatt. A rendezés során mindössze Nyitra és Kassa környékén alakultak ki viták a határmegvonás körül. Az első bécsi döntéssel döntő többségében magyar etnikum által lakott területek kerültek Magyarországhoz vissza, a szlovák és német lakosság száma alacsony volt, de Teleki a magyar-szlovák határkijelölő bizottság magyar delegációjának vezetőjeként nagyon sokszor hangsúlyozta a nyilvánosság előtt is az együttélés civilizált jellegű fenntartásának szükségességét.

1939-ben Teleki, második miniszterelnöksége idején, a németek ellenzése ellenére csatolta vissza Magyarországhoz a Kárpátalját. A terület visszacsatolásával Magyarország egy szakaszon ismét kijutott történeti, ezeréves határaitra. Kárpátaljával egybefüggő nem magyar etnikai terület került vissza az országhoz. Teleki felismerte a probléma jelentőségét és újszerű kezelésének szükségességét. Az ország régi-új lakosait, a ruténeket, a "natio fidelissima" kitüntető megnevezéssel kívánta az új országépítés során a társadalom és az állam rendjébe beépíteni. Teleki rendkívüli jelentőséget tulajdonított a rutének széleskörű autonómiája kiépítésének, hiszen úgy ítélte meg, hogy csak egy minőségileg új nemzetiségi politikával lehet tartósan megtartani a nemzetiségek által lakott területeket. A Kárpátalja közigazgatási autonómiájának kialakítására különösen nagy figyelemet fordított, törvényjavaslatot nyújtott be.

Kor- és politikustársai sokszor nem értették meg az új nemzetiségi politikát, s a nemzetiségek elkényeztetésével és dédelgetésével vádolták Telekit. Teleki szinte védekezésül meg- és újrafogalmazta az államalapító Szent István király által megfogalmazott magyar állameszményt. Teleki nemzetiségi politikájának alapeleme volt, hogy elismerte és elismertette a nemzetiségek jogát, hogy anyanyelvükön tanuljanak, nyelvüket a közigazgatásban és más területeken használhassák, ősi szokásaikat és tradícióikat ápolják, identitásukat megőrizték. Megfordította az 1918 előtti magyar gyakorlatot, nem azt várta el, hogy a nemzetiségek tanuljanak meg magyarul, hanem a magyar állam nemzetiségiek által lakott területeken tevékenykedő alkalmazottainak és képviselőinek írta elő a jellemző nemzetiségi nyelv elsajátítását, hogy szót értsenek az igazgatottakkal. Szembehelyezkedett mindenféle magyarosítási törekvással, a külsőségek túlhangsúlyozásával.

Az 1940. évi második bécsi döntéssel, Észak-Erdély visszakerülésével nagyszámú nem magyar nemzetiségű lakos került Magyarországhoz, s magyarok maradtak román fennhatóság alatt. Teleki tisztában volt azzal, hogy Erdélyben nem lehet a Felvidékhez hasonlóan tiszta nemzetiségi határokat húzni, ugyanakkor elutasította a tömeges áttelepülés, áttelepítés vagy lakosságcsere gondolatát.

Teleki minden fórumon ellenezte a Jugoszláviával szembeni katonai fellépést. Nem akarta megsérteni a korábban kötött barátsági szerződést, de ellenkezése hátterében főként az állt, hogy nem akart szembekerülni a nyugati hatalmakkal.

Külön gondot fordított arra, hogy az 1941-es népszámlálás előkészítése során minden hivatalos szerv tudomásul vegye, hogy a kormányzat a valós nemzetiségi viszonyokra és adatokra kíváncsi, nem túr el semmilyen manipulációt.

Teleki politikai földrajzi megközelítésének és felfogásának lényegi eleme volt az, hogy ha Németország gyűrűbe zárja Magyarországot, akkor még a megnagyobbodott, népességszámban és gazdasági erőforrásokban is megerősödött Magyarország sem fogja tudni megőrizni függetlenségét, s német győzelem esetén - amiben sohasem hitt - gyarmati sors vár az országra, ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy Németország veresége esetén megkérdőjeleződik a német segítséggel megszerzett terület megtartásának lehetősége.

4/ Teleki nemzetiségi felfogása és kutatásai

Teleki életművében sajátos módon kapcsolódott össze a nemzetiségi kutatás és a fentebb már bemutatott nemzetiségi politika. Alapvető földrajzi tudományos feladatként fogalmazta meg a komplex és korrekt nemzetiségi kutatások szükségességét, s egyben a nemzetiségi politikusok számára azt a következtetést, hogy "...a nemzetiségi kérdést nem lehet kaptafa szerint megoldani".

Empirikus kutatási eredményei általánosításaként a földrajzi teret felosztotta homogén (egy nemzetiség) és kevert lakosság által lakott részekre. A nemzetiségek keveredését kétféle alaptípusban határozta meg. A fizikai keveredés Teleki felfogásában azt jelentette, hogy az együttélő nemzetiségek csak térben élnek egymás mellett, de valamilyen, általuk vagy mások által fontosnak tartott okból (vallási, anyagi, faji) nem házasodnak egymással. Kémiai keveredési típusról beszélt akkor, amikor az együttélő nemzetiségek összeházasodnak, s természetes módon, minden külső erőszak nélkül csökken a köztük lévő különbség és ellentét.

A kisebbségek tekintetében éles különbséget tesz a világháború előtti és utáni időszak között. Kutatási eredményei alapján a háború előtti Európa kisebbségeit két csoportra (tradicionális, önkéntes kisebbség) osztotta. Tradicionális kisebbségeknek azokat tekintette, amelyek egy többségi néppel hosszú történeti időszakban együttéltek, anélkül, hogy nyelvüket szokásaikat, életformájukat elvesztették volna, de életformájukban közelebb jutottak egymáshoz, kölcsönös szokás- és érték-átvételekre került sor. Európai megközelítésben ebbe a csoportba sorolta a bretonokat, katalánokat, a lotharingiai franciákat és az elzászi németeket. Magyarország területén a szlovákokat tekintette főleg ilyennek.

Önkéntes kisebbségnek nevezte azokat a népcsoportokat, amelyek egy másik területre, országba hívásra vagy hívatlanul, egyénileg vagy tömegesen, de minden erőszak és kényszerű áttelepítés nélkül bevándoroltak. (A magyarországi nemzetiségek közül ilyennek tekintette a németeket, szerbeket).

Teleki kategorizálása szerint a történeti Magyarország kisebbségei közül tradicionális kisebbség volt mintegy 4,5

millió fő, és 4 millió főt sorolt az önkéntes kisebbség csoportjába.

Az I. világháború utáni rendezésekkel a kisebbségek minőségileg új típusa jött létre: a kényszer-kisebbség. Ezek a tömegek nem önszántukból kerültek számukra idegen ország joghatósága alá, hanem a nagyhatalmak döntése helyezte őket oda.

A jogi végzettségű Teleki rendkívül sajátosan fogalmazta meg a különböző kisebbségi kategóriák politikai és nemzetközi jogi védelmének problematikáját. Ha a tradicionális kisebbség évszázadokon keresztül megtartotta egy országban a nyelvét, kultúráját, hagyományait, s szervesen együttélt környezetével akkor abba az együttélési folyamatba kívülről nem kell, "sőt értelmetlennek látszik beavatkozni".

Az önkéntes kisebbségi csoportok amikor valamilyen okból bevándoroltak egy adott országba, akkor feltehetően ismerték az ország törvényeit, szokásait, "feltételeit", s azoknak akkor önként alávetették magukat. Az önkéntes kisebbségek esetében szintén nem kell az együttélést szabályozni, nem szükséges jogaikat nemzetközi egyezményekben meghatározni.

Az igazi nemzetközi politikai és jogi rendezést az I. világháború utáni határváltozásokkal létrejött kényszer-kisebbségek igényelnek. A legtöbb új állam negatív diszkriminációt alkalmaz új polgáraival szemben, korlátozzák jogaikat, nyelvhasználatukat, egyesek szabad mozgásukat. A békeszerződést aláíró nagyhatalmak felelősséggel tartoznak ezen kisebbségek iránt.

Teleki elsődlegesen a történeti Magyarország nemzetiségei kutatásával, majd 1920 után a békeszerződéssel kisebbségi sorsba jutott magyarsággal foglalkozott, s mindezt mély történeti folyamat elemzésbe és az európai általános fejlődésbe ágyazva tette. Európa számára is volt

mondanivalója. Úgy ítélte meg, hogy Európa sajátos történeti fejlődése miatt nem lehet az államhatárokat úgy megvonni, hogy ne legyenek kisebbségek. A kisebbségi kérdés civilizált rendezését Európa jövője alapkérdésének tekintette. Úgy fogalmazott, hogy az 1919-1920-as Párizs környéki békerendszerben kialakított új Európa sorsát, jövőjét hosszú távon nem lehet stabilizálni a kisebbségek, köztük a magyar, helyzetének kielégítő rendezése nélkül.

5/ Teleki és a magyar zsidóság

Teleki gondolkodásának és politikai tevékenysége legproblematicusabb kérdése a magyarországi zsidósághoz való viszonya. Erdélyi gyökereinél fogva a tolerancia európai mércével mérve is magas hagyományával ismerkedhetett meg, a XIX. századi liberalizmus szellemében neveltetve "nem szívta magába az anyatejjel az antiszemitizmust". (Az 1910-es években - Czirbusz Gézával vitatkozva - kigúnyolta és visszautasította a primitív antiszemitizmust).

Az 1919-es magyarországi proletárforradalom fordulópontot jelentett Teleki zsidósághoz való viszonyában. A Tanácsköztársaság vezetői között meghatározó volt a zsidóság képviselője. Teleki torz módon szinte azonosította ebben az időszakban a zsidót és a kommunistát. (Teleki azt vetette 1919-1920-ban a magyarországi zsidóság vezetőinek szemére, hogy nem viselkedtek a nemzeti és polgári értékeknek megfelelően).

Teleki úgy ítélte meg, hogy a magyarországi zsidóság visszaélt a magyarság nagylelkűségével, visszaélt azzal, hogy a XIX. században folyamatosan bevándorolva az országba sok területen kulcspozícióba került, a gazdasági, társadalmi, művészeti, tudományos életben arányszámát lényegesen meghaladó reprezentációra tett szert, s ezt jelentős részben faji szolidaritása útján érte el.

A proletárdiktatúra külső erőkkel történt leverése után berendezkedő keresztény-nemzeti kurzus részben tudatosan felszította az antiszemitizmust. Teleki első miniszterelnöksége idején 1920-ban meghozott un. "numerus clausus" törvény azt szolgálta, hogy az oktatásban, különösen az egyetemi oktatásban a zsidóság részvételét számarányának megfelelően korlátozzák. (Később is vállalta e törvényt. 1939-es miniszterelnöki bemutatkozó beszédében külön kiemelte: "Én hoztam a numerus clausust").

Ha a korszak viszonyai között értékeli a 1920-as törvényt, akkor az is meg kell állapítanunk, hogy a "köznapi" antiszemitizmushoz képest (politikai gyilkosságok, pogromok) mérsékelt, mintegy levezető jellegű volt. Teleki az alkotmányosság helyreállítása jegyében ezzel a törvénnyel párhuzamosan megfékezte a proletárdiktatúra leverése után "tisztogató" különítményeket is.

Teleki gondolkodása, értékrendje a "zsidókérdés" tekintetében az 1930-as évek második felében tragikusan közelített a "korszellemhez", de sohasem kapcsolódott egybe sem a náci ideológiával sem pedig a zsidókérdés "végső megoldásának" német gyakorlatával.

Az 1938-as un. első zsidótörvény kidolgozásában aktívan nem vett részt, de támogatta rendelkezéseit, amelyek a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának biztosításával indokolták a zsidóság visszaszorítását, ill. korlátozását. Az 1939. évi un. második zsidótörvényt miniszterelnökként Teleki Pál saját maga nyújtotta be az Országgyűlésnek, amely további megszorításokat és jogszükitéseket jelentett a magyarországi zsidóságra nézve.

Az új törvény előterjesztését és keresztülvitelét fájdalmas, de szükséges folyamatnak nevezte melyet: "nem valami szadizmusból, hanem a nemzet érdekében tartom megoldandónak". Teleki úgy ítélte meg, hogy a zsidóság nagy száma miatt

(csaknem 1 millió fő) Magyarországon a zsidókérdés súlyosabb mint másutt. A törvény vitájában többször utalt arra, hogy minden tekintetben vállalja a maga által benyújtott törvényt, mégis érzékeltette, hogy a nemzetközi környezetet, a náci Németország presszióját is figyelembe véve cselekszik.

Az Országgyűlés Felsőházában 1940. decemberében elhangzott beszédében a zsidókérdés megoldását ismét nemzeti kérdésnek minősítette, s nemzeti, s nem keresztény programként határozta meg. A zsidóságot nem vallási és faji közösségként definálta, hanem kiemelten etnikumként határozta meg.

A korlátozásokkal Teleki a maga részéről lezártnak tekintette a zsidókérdést, elvetett minden további intézkedést: "A zsidótörvényt meghoztuk és ezzel a dolog törvényes részét lezártuk. Ne gondoljon tehát senki harmadik törvényre - nekünk most más dolgunk van".

Teleki politikusi és tudósi tevékenységének legellentmondásosabb összetevője a zsidósághoz való viszony, a zsidóság gazdasági, társadalmi, politikai mozgástere csökkentésének tudatos felvállalása. Teleki álláspontja általános emberi értékrend alapján elítélhető, de teljes kontextusában csak az 1918 utáni magyar történeti fejlődés függvényében érthető meg. Teleki nem tartozott a véreskezű és véresszájú antiszemiták közé, de mind tudósként, mind pedig politikusként elfogadta azt, hogy az állam magasabb és egyetemesebb nemzeti érdekből korlátozhatja állampolgárai vagy azok egy-egy csoportja jogait, gazdasági és politikai tevékenységét. A korlátozásokon túl ellenben nem ismerte el semmilyen más eszköz létjogosultságát és törvényességét a zsidókérdés kezelésében és megoldásában.

6/ Teleki tájfel fogása

A táj és a tájfelldrzej problematikája szinte a kezdetektől jelen volt Teleki tudományos életművében, de átfogó

tudományos koncepcióvá csak 1918 után vált. Ebben az játszott a meghatározó szerepet, hogy a Kárpát-medence nagytáj mivoltát a "győztesek" földrajztudománya sem kérdőjelezte meg, így a tájföldrajzi kutatások elmélyítése egybeesett a történeti Magyarország jelentős részének kutatásával.

"A táj, - a földfelszíni élet természettől való synthesise" - fogalmazta meg Teleki többször az általánosság szintjén a táj fogalmát. Teleki a földfelszínt tekintette a "legnagyobb táj"-nak, s a globális teret határolta el "nagytáj-kamrák"-ra, (összesen 6 nagytáj-kamrára osztotta fel a földfelszínt, melyek földrajzi meghatározottságúak és tartalmúak voltak, így nem estek egybe a hagyományos kontinens-felfogásokkal és lehatárolásokkal), majd azután a nagytáj-kamrákat tagolta belsőleg. Minden tájat egyéniségnek, "individuum"-nak tekintett.

Teleki tájfelfogása sajátos módon jelent meg a politikai térszervezés tekintetében. 1921-től kezdve megfogalmazta a tájközigazgatási és tájállam-elméletét. A történeti Magyarország nagy részét olyan tájközigazgatási egységekre osztotta fel - már az országterület megcsonkítása után - melyek szerinte ideális térbeli-táji keretei lettek volna a közigazgatásnak. A kistáj - járás, középtáj - megye, országtáj - ország felfogás következetes végigvitele és érvényesítése elsősorban a területi revízió tudományos megalapozását szolgálta.

A nemzetközi földrajzi irodalomban is újszerű volt az "Alföld, mint táj" térképe, nevezetesen, hogy a különböző tájelemek egy ábrán történő megjelenítésével tett kísérletet egy jól ismert táj, tudományos igényű meghatározására, belső struktúráinak megragadására.

Teleki korának egyik nagyműveltségű tudós - politikusaként sok tekintetben kétsíkú földrajztudományi életművet hagyott hátra. 1917 előtti, rövidebb pályaszakaszában történeti jellegű kutatásokat végzett, nemzetközileg jegyzett és elismert módon. Ezekben a kutatásokban a közvetlen napi politikai érdek semmilyen módon nem jelent meg.

Az 1918 utáni tudományos kutatásait tudatosan állította a nemzetpolitika szolgálatába. Tudósi tisztességét mindvégig megőrizve, de céltudatosan és célorientáltan dolgozott fel különböző földrajzi problémákat. Ebben a korszakban elsődleges vezérlő elve a nemzetszolgálat volt, tudományos eszközökkel.

1918 utáni kutatásaiban és politikai feladatvállalásaiban folyamatosan szembekerült és szembesült a nemzetiségi és kisebbségi problémák egész sorával. Kortársainál világosabban látta a kérdés jelentőségét és mélységét. A nemzetiségi és kisebbségi problematikát mindenkor történeti és európai kontextusban tárgyalta.

A korszak rendkívül durván vetette fel az egész térségben a zsidóság helyzetét. Teleki részben úszott az árral amikor a magyarországi zsidóság jogait korlátozta, részben pedig szembehelyezkedett a korszak szélsőséges, embertelen megoldásaival és törekvéseivel akkor, amikor megfogalmazta, hogy a törvényes korlátozásokkal "a zsidókérdés le van zárva", s azokon túl nem volt hajlandó semmilyen más lépésekre.

Tevékenységében folyamatosan szembesült a politika és a tudomány. Mindig igyekezett önmaga előtt is világosan megfogalmazni a kettő kapcsolatát. Azt mondhatjuk, hogy életműve egészében meg tudta őrizni a tudomány iránti tiszteletét és tudományos tisztességét, még akkor is ha

jónéhány kategóriájáról ma kijelenthetjük, hogy megszületésük pillanatában is téves kiinduló pontra épültek.

Teleki saját kora, politikája történelmi és politikai csapdái nem tudta feloldani, 1941. április 3-ra virradóra öngyilkosságba menekült. Tragikus cselekedetével felhívta a figyelmet a magyarságot fenyegető veszélyekre, de azt sem elhárítani, sem pedig az adott feltételek mellett vállalni nem tudta.

Teleki "vörös térképe", amely a Kárpátmedence nemzetiségeinek térbeli megoszlását mutatja. A magyarság vörössel ábrázolva

